

Jerzy Piotr Majchrzak

**PROTESTANCKIE GIMNAZJUM
„SCHÖNAICHIANUM - CAROLATHEUM”
W BYTOMIU ODRZAŃSKIM — JEGO
PONADREGIONALNY I PONADKONFESYJNY
PROGRAM (1609-1629)**

Twórcą już za życia fundatora szeroko znanego poza granicami Śląska ośrodka naukowo-dydaktycznego — „Schönaichianum Carolatheum” — był Georg II von Schönaich, najstarszy syn Johanna V i Anny von Berge. Urodził się 8 listopada 1557 roku w Pradze, a zmarł 25 lutego 1619 r. w Bytomiu Odrzańskim. Fabian von Schönaich, jego stryj, wybrał go na swego następcę i dziedzica¹.

Całą tę historię należałoby właściwie rozpocząć od Fabiana, gdyż to właśnie on, urodzony w 1509 roku, syn szprotawskiego starosty Georga I, stworzył podwaliny państwa stanowego, a później księstwa siedlisko-bytomskiego. Fabian i jego brat Johannes żyli najdłużej z sześciu synów Georga I. Swego brata Johanna Fabian przeżył jeszcze o blisko dwadzieścia lat. Z sześciu córek i trzech synów Johanna wieku dojrzałego doczekał tylko Georg II i właśnie jemu bezdzietny Fabian przekazał w 1591 roku swoje ogromne dziedzictwo².

Rycerz Georg I von Schönaich, ojciec Fabiana, był dworzaniem królewicza polskiego i księcia głogowskiego Zygmunta Jagiellończyka, późniejszego króla Polski. Dzięki łasce Zygmunta Schönaich umieścił syna na krakowskim dworze, aby tam nauczył się rzemiosła rycerskiego, nabył ogłady towarzyskiej i wiedzy o świecie.

Edukację krakowską Fabian rozpoczął mając trzynaście lat. Po dwunastu latach paizowania i giermkowania otrzymał z rąk królewskich pas i ostrogę. Nauczył się u boku Zygmunta I Starego nie tylko znakomicie władać mieczem, ale także sztuki negocjacji, prowadzenia skomplikowanej gry dyplomatycznej, rządzenia. Był urodzonym dowódcą wojskowym. Brał udział w polskich wyprawach na Moskwę, walczył z Turkami, stawał przeciwko Duńczykom i Brandenburczykom. Odznaczył się w kwietniu 1547 roku w bitwie pod

---

¹ R. H. B u c k e n a u e r, *Freiherr Georg v. Schönaich und das Beuthener Akademische Gymnasium*, „Freystädter Heimatkalender” 1987, s. 55-61.

² O. H e l l e r, *Der Freystädter Kreis. Geschichtliches das Fürstenthum Carolath insbesondere auch die Stadt Beuthen betreffend*, Freystadt 1844, s. 39-41.

Mühlbergiem, gdzie dowodził wojskami cesarskimi przeciwko protestanckiej armii Związku Szmalkaldzkiego³.

Będąc w łaskach Habsburga, po śmierci Krzysztofa von Bibersteina otrzymał w 1552 roku intratne starostwo żarsko-trzebielskie. Posiadał już olbrzymie dobra między Nysą, Bobrem i Odrą; był panem na Mużakowie, Przewozie i Szprotawie; przejściowo należał do niego Kozuchów i Żagań. Na początku lat sześćdziesiątych kupił od von Rechenbergów Bytom Odrzański i Siedlisko nad Odrą. Bytom uczynił swoją stałą siedzibą — i tam też w 1591 roku bezpotomnie zmarł⁴.

Georg II von Schönaich otrzymał nadzwyczaj staranne wychowanie. Początkowe nauki pobierał w kozuchowskiej szkole łacińskiej, później zaś przez trzy lata studiował prawo na wittenberskim uniwersytecie, gdzie przyjął nauki Marcina Lutra. Po odbyciu podróży do Włoch i Francji powrócił do Bytomia⁵.

Zdobytą w Wittenberdze wiedzę Georg wykorzystywał już za życia Fabiana, pomagając mu w zabiegach o utrzymanie majątku, a następnie, po przejęciu dóbr, o utworzenie z siedlisko-bytomskich włości majoratu⁶. W 1616 roku majątność Georga II von Schönaich otrzymała status państwa stanowego, jego zaś samego cesarz Maciej powołał na stanowisko kanclerza państwa. Mianowanie kalwina Schönaicha na stanowisko pierwszej po arcykatolickim cesarzu osoby w państwie było nie lada wyróżnieniem wiedzy i zalet pana na Bytomiu i Siedlisku.

Śledząc ponaddwuziastoletnią działalność Georga von Schönaich, można sądzić, że jego zasoby finansowe i możliwości były ogromne. Powiększył znacznie posiadane już dobra, dokupując kolejne wsie i folwarki. Prowadził intensywną gospodarkę rolną, zakładał winnice, budował młyny; przez Odrę na wschodnią stronę przerzucono pierwszy stały most. Za jego sprawą gruntownej przebudowy doczekał się Bytom Odrzański i zamek w Siedlisku. Miasto otrzymało nowy ratusz w stylu późnorenesansowym z wyniosłą wieżą. Budowano przede wszystkim z cegły. Z jego inspiracji powstał cech żeglarzy na Odrze, popierał też rozwój sukiennictwa i płóciennictwa. Zamiarem jego było przekształcić Bytom w nowożytny ośrodek nauki i sztuki, sięgający swoim oddziaływaniem daleko poza granice śląskiej ziemi. Pierwszym etapem realizacji tego zamierzenia było powołanie gimnazjum akade-mickiego, które do dziejów wychowania na Śląsku przeszło pod nazwą „Schönaichianum-Carolatheum”.

Początki tego ośrodka szkolnego sięgają 1599 roku, kiedy to powstała *scola latina* (szkoła łacińska stojąca w poziomie nauczania nieco wyżej niż

---

³ H. G. R u d o l p h i, *Die Hauptmänner der Herrschaft Sorau*, „Sorauer Heimatblatt” 1963, nr 8, s. 11.

⁴ O. H e l l e r, *op. cit.*, s. 44.

⁵ *Ibidem*, s. 45.

⁶ R. H. B u c k e n a u e r, *op. cit.*, s. 57.

szkoła elementarna), do pełnej jednak realizacji założenia edukacyjnego według koncepcji Georga II Schönaicha doszło dopiero w roku 1616. W zamyśle fundatora szkoła ta miała stać się załącznikiem przyszłego uniwersytetu⁷. Protestantki charakter uczelni nie wykluczał kształcenia w niej wyznawców innych religii, łącznie z mojżeszową.

Tym, co szczególnie wyróżniało bytomską szkołę wśród innych zakładów tego typu, był specjalny program nauczania, opracowany wyłącznie na potrzeby „Schönaichianum”, znacznie w swoim zakresie odbiegający od standardowych opracowań dla tego rodzaju szkół. Zasługuje to na podkreślenie, zwłaszcza że zainteresowania naukowe w krajach niemieckich do czasów Gottfrieda Leibniza były poważnie ograniczone. Niemcy nie mogli legitymować się poważniejszymi osiągnięciami naukowymi. Uniwersytety niemieckie pracowały tradycyjnymi metodami, a nowe nurty w filozofii i zdobycze nauk przyrodniczych z trudem torowały sobie drogę na niemieckich katedrach. W czasie, kiedy kształtowały się idee programowe bytomskiego gimnazjum, nauki niemieckiej nie reprezentowała żadna wielka, twórcza indywidualność. Gottfried Leibnitz, największy uczony niemiecki XVII stulecia, urodził się dopiero dwadzieścia lat po rozwiązaniu „Schönaichianum”.

Bytomski program gimnazjalny oparty był na ścisłym związku i współzależności filozofii z rozwijającymi się naukami przyrodniczymi. Proces oddzielania się poszczególnych dziedzin wiedzy od filozofii nabrał w XVII stuleciu szczególnego tempa, toteż już astronomia, fizyka, matematyka — mimo że nadal blisko związane z filozofią — zyskały w programie bytomskiego gimnazjum stosunkowo dużą autonomię.

Realizowane w bytomskiej szkole nauki społeczne oparte były na ideach tolerancji religijnej i wolności politycznej. Dominowała zasada laicyzacji myśli politycznej, to znaczy oddzielenia jej od teologii. Wszystko to było wyraźną zapowiedzią programową zbliżającej się epoki oświeceniowej z jej wiarą w rozum, umiłowaniem wiedzy i przekonaniem, że sens istnienia tkwi w wykonywanej przez człowieka pracy.

Do realizacji tych treści programowych potrzebna była odpowiednia baza. Na zlecenie Georga II von Schönaicha żagański mistrz budowlany i architekt Johann Gabriel rozpoczął w 1614 roku budowę gmachu szkolnego; jego mury nie zachowały się do czasów współczesnych. W miejscu, gdzie wznosił się okazały budynek gimnazjum, zbudowano w latach 1741-1746 protestancki zbór, którego zasadnicza bryła przetrwała do chwili obecnej. 6 czerwca 1616 roku nastąpiło oficjalne otwarcie⁸.

Struktura organizacyjna szkoły była dwustopniowa: pięcioletnie pedagogium, po którym kontynuowano naukę w trzyletnim gimnazjum. Pierwszy

⁷A. L e w a l d, *Das Schönaichianum-Carolatheum-Gymnasium zu Beuthen*, „Heimatkalender für die Kreise Freystadt und Grünberg” 1926, s. 56.

⁸R. H. B u c k e n a u e r, *op. cit.*, s. 59.

stopień — pedagogium — przygotowywał do podjęcia nauki w gimnazjum i dla poddanych Schönaicha był nieodpłatny. Pozostali wnosili opłaty w zależności od statusu majątkowego. Z zachowanych materiałów archiwalnych wynika, że istniał system stypendialny dla niezamożnej młodzieży oraz dla wyróżniających się w nauce.

Do szkoły przyjmowano młodzież męską ze wszystkich stanów niezależnie od konfesji i przynależności państwowej. Jedyne wymóg sprowadzał się do granicy wiekowej: trzeba było mieć ukończony dwunasty rok życia oraz władać biegle językiem niemieckim, który był językiem wykładowym pedagogium. Rzecz jasna, że przyjmowano uczniów już ze znajomością sztuki pisania i czytania.

W pedagogium uczono języków starożytnych — greki, łaciny i hebrajskiego, podstaw wiedzy o religii, matematyki z elementami geometrii; do tego dochodziły elementy praktycznej wiedzy o winiarstwie, sadownictwie i pszczelarstwie. Pięcioletni cykl nauczania w pedagogium kończono egzaminem zwanym *logica*, po którym złożeniu przechodziło się do gimnazjum.

Forma zajęć w gimnazjum miała charakter akademicki. Wykładano teologię, nauki prawnicze, medycynę, filozofię z etyką, historię z literaturą, matematykę i astronomię. Do tego dochodziły języki nowożytne: francuski, angielski, włoski lub hiszpański. Absolwenci gimnazjum uzyskiwali tytuł bakałarza, a wybitnie wyróżniającym się wręczano dyplom magistra sztuk wyzwolonych, co było równoznaczne ze stopniem uniwersyteckim⁹.

Niemal jednocześnie z gimnazjum założono szkolną drukarnię. Powstała ona już w sierpniu 1616 roku. Jej założycielem był wittenberski drukarz Johann Dörfer. Po nim drukarnią zarządzali Marcin Brüxer (ze Szprotawy) i Gottfried Böhme (z Bolesławca). Pracowała ona nie tylko na potrzeby szkoły, ale także realizowała zamówienia z zewnątrz. Drukowali w niej między innymi Friedrich von Logau, poeta i bajkopisarz, Andreas Gryphius, poeta i dramaturg. Z rozproszonych źródeł wiadomo, że drukarnia bytomska wypuszczała także polskie druki¹⁰. W połowie XVIII wieku została zlikwidowana i przeniesiona do Koźuchowa.

Bytomskie „Schönaichianum-Carolatheum” w ciągu niespełna ćwierć wieku istnienia opuściło wielu znakomitych absolwentów, których nazwiska są ozdobą niejednej europejskiej encyklopedii. Ich późniejsza działalność i dorobek naukowy dowodzą wielkości tego ośrodka naukowo-dydaktycznego, którego przecież lokalizacja — z dala od wielkich miast — wcale nie wróżyła uzyskania ponadregionalnego znaczenia i bardzo wysokiego poziomu nauczania.

Jednym z absolwentów bytomskiego gimnazjum był późniejszy przyrodnik, pedagog i filozof Jan Jonston, autor wielu głośnych pism o treści

---

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ A. Lewald, *op. cit.*, s. 58.

filozoficzno-historycznej, który mimo szkockiego pochodzenia zawsze mocno akcentował swoją polskość. Był synem matki Polki i ojca szkockiego emigranta, kalwina. Po ukończeniu szkoły braci czeskich w Ostrorogu kształcił się wraz z innymi synami kalwińskich rodzin w bytomskim „Schönaichianum”. Studia uniwersyteckie odbywał w szkockiej akademii w St. Andrews w zakresie teologii, filozofii i języka hebrajskiego. Od 1628 roku mieszkał i pracował w Lesznie, odbywając kilka podróży po Europie, między innymi do Niemiec, Holandii, Francji i Włoch. Jonston jest autorem erudycyjnego dzieła *O stałości natury*, jednej z najbardziej oryginalnych filozoficzno-historycznych prac XVII stulecia. Stefan Ziemiński we wstępie do polskiego wydania tej rozprawy napisał:

Podczas lektury pracy Jonstona tworzy nam się obraz jego postaci jako filozofującego przyrodnika i historyka, zamilowanego w nauce renesansowej, wierzącego w dalszy postęp nauki, sztuki i techniki, który uzasadnia twierdzenie, że ziemia stanowi trwałą podstawę do dalszego szczęśliwego rozwoju ludzkości¹¹.

Uczniem bytomskiego gimnazjum był Joachim Pastoriusz, syn głogowskiego pastora. Dalsze studia odbywał w szkołach Torunia i Gdańska. Był długoletnim rektorem elbląskiego gimnazjum. Wcześniej związał się z braćmi polskim, arianami. Zdobył rozgłos i uznanie przede wszystkim jako historyk. Dziełem, które mu przyniosło największą sławę (nie tylko w Polsce), była historia, a raczej kronika Polski *Florus Polonicus*. Zmarł w 1681 roku we Fromborku¹².

Nauki w „Schönaichianum” pobierał Jonasz Szlichting, aby potem kontynuować je w Gdańsku i w ariańskiej akademii w Rakowie. Studia uniwersyteckie odbywał w Altdorfie koło Norymbergi i na holenderskim uniwersytecie w Lejdzie. Należy do najwybitniejszych przedstawicieli polskiej myśli ariańskiej. Był autorem licznych rozpraw teologicznych, polityczno-społecznych i prawnych. Zmarł w Świebodzińskim Żelechowie w 1661 roku¹³.

Do grona wybitnych wychowanków „Schönaichianum” należał Marcin Opitz, czołowy przedstawiciel literatury niemieckiego baroku. Urodzony w Bolesławcu w rodzinie mieszczańskiej, po ukończeniu nauk w Bytomiu studiował sztuki piękne i języki starożytne w Heidelbergu. Odbył liczne podróże po Europie, będąc w służbie dyplomatycznej między innymi polskiego króla Władysława IV Wazy, którego był także nadwornym historiografem. W 1624 roku wydał *Buch von der deutschen Poeterey (Księga poetyki niemieckiej)*. *Księga...* dała asumpt do analizy reguł poetyki w języku niemieckim, jak i do powstawania towarzystw miłośników języka niemieckiego. Zmarł w Gdańsku w 1639 roku¹⁴.

¹¹ J. Jonston, *O stałości natury*, Warszawa 1985, s. 4 (*Wstęp*).

¹² H. Szczęgółka, *Historyk Jego Królewskiej Mości*, „Nadodrze” 1983, nr 43, s. 9.

¹³ W. Korcz, *Jonasz Szlichting*, „Nadodrze” 1984, nr 16, s. 9.

¹⁴ M. Wawrykowa, *Szkice z dziejów kultury niemieckiej*, Warszawa 1989, s. 60-61.

Bytomskie „Schönaichianum-Carolatheum” powstawało niemal równocześnie ze sławną ariańską akademią w Rakowie (kieleckie). Związki między tymi dwiema szkołami są bezsporne. Jednym z profesorów bytomskiego gimnazjum był Jerzy Mantius, były rektor w Rakowie. Nauczał w Bytomiu znany matematyk i filozof Caspar Dornavius, prawo wykładał Joachim Exner, profesorem medycyny był Andreas Pulitius, późniejszy rektor frankfurckiej Viadriny. Istniały także kontakty z gimnazjum leszczyńskim Jana Amosa Komeńskiego. Współpracowano z luteranскими szkołami w Gdańsku, Toruniu, dokąd udawali się także na dalszą naukę wychowankowie bytomskiej uczelni.

25 lutego 1619 roku zmarł w Bytomiu Odrzańskim Georg II von Schönaich-Carolath, fundator gimnazjum. Wraz z jego odejściem kończy się również okres świetności uczelni. Jego następcą został bratanek Johannes von Schönaich, zwany w tradycji „Nieszczęśliwym” (*der Unglückliche*). Johannes był zdeklarowanym protestantem. Za udzielenie pomocy królowi Czech Fryderykowi V (królowi „zimowemu”) w jego ucieczce po klęsce w 1620 roku pod Białą Górą, naraził się cesarzowi Ferdynandowi II i stracił część majątku na rzecz głogowskich jezuitów. Zdążył jeszcze z Bytomia i Siedliska wywieźć co cenniejsze sprzęty i wyposażenie do Leszna, do Andrzeja Leszczyńskiego, z którym był zaprzyjaźniony. Do Leszna przeniósł także cenny księgozbiór biblioteki gimnazjalnej.

Z polecenia cesarza 28 listopada 1628 roku bytomskie gimnazjum zostało zamknięte, a 20 grudnia tego samego roku rozwiązane. Budynek gimnazjum — jak i pozostały majątek szkolny — przekazano jezuitom.

Johannes von Schönaich, oskarżony o zdradę stanu, osiadł w Lesznie i przebywał tam do śmierci. Dobra Schönaichów zostały obłożone cesarskim sekwestrem. Odzyskał je dopiero w 1649 roku brat Johannesa Sebastian. Bytomskie gimnazjum już nigdy nie zostało reaktywowane¹⁵.

Jerzy Piotr Majchrzak

DAS AKADEMISCHE GYMNASIUM ZU BEUTHEN A. D. ODER „SCHÖNAICHIANUM-CAROLATHEUM”

Als Begründer des Gymnasiums gilt der Neffe von Fabian von Schönaich - Georg. Schon 1599 hatte er ein Pädagogium errichtet, das im Jahre 1616 in ein akademisches Gymnasium umgewandelt wurde. Das Gymnasium glich einer Art Universität, und wurde von vielen Studierenden des In- und Auslandes, aus Polen und Ungarn, Dänemark und Holland besucht. Diese Schulanstalt gab der Stadt eine Berühmtheit, die sich nicht allein auf Schlesien, sondern weithin ins Ausland erstreckte. 1617 brachte Georg v. Schönaich eine Buchdruckerei mit der Schule in Verbindung.

Zu den berühmtesten Studenten des Gymnasiums gehörten unter anderen Martin Optiz, Joachim Pastorius, John Jonston. Es dozierten hier Caspar Dornavius, Andreas Pulitius.

Im Jahre 1628 wurde das protestantische Gymnasium den Glogauer Jesuiten eingeräumt.

¹⁵ C. D. Klop sch, *Geschichte des Geschlechts von Schönaich*, Glogau 1843, s. 12-14.